

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

*Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 6

Видається з 2008 року

**Київ – Глухів
2013**

Національний заповідник «Глухів»

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку

Ученою радою Національного заповідника «Глухів»

(протокол № 2 від 19.04.2013 р.)

Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК

(протокол № 4 від 23.04.2013 р.)

Рецензенти

доктор історичних наук, професор *І.В. Верба*

доктор історичних наук, професор *Я.В. Верменич*

Редакційна колегія

О.Д. Савицький (голова), О.М. Титова (заступник голови), С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, І.В. Мошик, О.Ю. Манасєв, М.П. Недюха, А.А. Непомнящий, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс 0-5444-23557

e-mail: dikz@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 16797-5369Р від 25.05.2010 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Постанова президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8)

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)

© Національний заповідник «Глухів», 2013

© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2013

Сурка / М.В. Ельников. – Т. II. – Запорожье, 2006. – 291 с.

20. Саєнко В.М. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї / В.М. Саєнко, С.Г. Дзюба // Причорномор'є, Крым, Русь в історії і культурі. Матеріали III Судацької ... конференції. Т. II. – К.- Судацьк, 2006. – С. 284-289.

21. Ельников М.В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М.В. Ельников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – № 9. – С. 103-111.

22. Мышецкий С.[И.]. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С.[И.] Мышецкий. – Одесса, 1852. – 92 с.

Саєнко В.Н. Еще про «мутен сон» князя в «Слове о полку Игореве»

Прирасмотрени текста «княжего сна» как семиотической системы привлекается в качестве типологической параллели отрывок из романа М.А. Булгакова «Белая гвардия». Предполагается, что «сон», как литературный сюжет, должен следовать некоторой логической схеме, а противоречиво трактуемые исследователями дебрь кисани, болонь и плесненск наиболее вероятно искать между Киевом и Черным морем. Также попутно затрагивается вопрос о возможном использовании М.А. Булгаковым «Слова о полку Игореве» в качестве одного из источников при написании романа.

Кисань, следуя за В.Томашеком и О.Н. Трубачевым, отождествляется с округом Кинсанус Готской епархии. Предполагается его локализация в плавневой части Днепра за порогами и в долине р. Конка, где известны урбанистические структуры золотоординского времени.

Ключевые слова: семиотика, М.А. Булгаков, «Слово о полку Игореве», округ Кинсанус.

Saienko V.M. To the «strange dream» of prince in «Slovo o polku Igorëve»

During the process of investigation of the text of «the dream of the prince» as semiotic system we can use as typological parallel the extract from M.A. Bulgakov's novel «The White Yuard». It is supposed that the dream as a literari plot should follow some logical scheme; and contradictory explained by the rescarchers «debr», «kisan», «bolon» and «plesnensk» should be found probably on the territory of geographical area between Kyiv and the Black Sea. At the same moment the problem of possible usage by M.A. Bulgakov «Slovo o polku Igorëve» is discussed as one of the sources of writing the novel.

«Kisan» after W. Tomashek and O.N. Trubachev is identified with Kinsanus district of Got arhishop area. It is supposed that it is exated in water meadows of the Dnipro behind waterfalls and along the Konka river where urbanistic structures of Gold Horde time are known.

Key words: semiotic, M.A. Bulgakov, «Slovo o polku Igorëve», Kinsanus district.

Список скорочень

ЗООИД – Записки Одесского общества любителей истории и древностей.

ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии.

КСИА – Краткие сообщения Института археологи.

15.03.2013 р.

УДК 671.12-055.2:069.51(477.54)

Ю.А. Конюшенко

СРІБНІ ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті розглядаються окремі аспекти розвитку ювелірної справи Київської Русі, розкривається історія давньоруських скарбів XI-XII ст., срібні прикраси яких знаходяться в колекції Харківського історичного музею.

Ключові слова: Київська Русь, ювелірне мистецтво, срібні жіночі прикраси, скарби, музейні колекції.

Увага до ювелірного мистецтва простежується упродовж всієї історії людства. І це не випадково, адже в творчості як сучасних, так і стародавніх ювелірів завжди найбільш вільно й безпосередньо відбиваються глибинні уявлення людей про прекрасне.

Пам'ятки ювелірного мистецтва IV-XIV ст., виконані художниками різних племен і народів, були поширені у степах від Дону до Дунаю, а також у лісостеповій та лісовій зонах сучасної України. З давніх часів ці регіони були заселені народами, які різнилися між собою не лише за етнічним походженням, але й мовою, рівнем матеріального та культурного розвитку.

Яскраве й самобутнє мистецтво, зокрема, давніх слов'ян, що складалося протягом багатьох століть, стало фундаментом, на якому народилося і розвивалося мистецтво Київської Русі.

Майстри Київської Русі зробили значний внесок у скарбницю світової культури. Творчість давньоруських митців сягає корінням у глибокі віки. На шляху свого історичного розвитку слов'яни Східної Європи були у тісному зв'язку з багатьма неслов'янськими племенами і народами, пізніше зазнавало перехресних впливів країн Заходу та Сходу, Візантії та Скандинавії. Саме тому на формування мистецтва Київської Русі вплинули іранська, фракійська та фінно-угорська спадщини, а також візантійські, арабські та норманські художні традиції і мотиви.

Доля ювелірних виробів середньовіччя склалася по-різному. Частина прикрас, посуду, зливків доби Київської Русі потрапила до приватних колекцій і була втрачена для широкого загалу, значна частина все ж була передана до музейних зібрань. Нині скарби Київської Русі зберігаються в Ермітажі, Державному історичному музеї у Москві, Російському музеї та Музеї етнографії в Санкт-Петербурзі, музеях Смоленська, Пскова, Твері, Києва, Харкова, Львова, Рівне, а також в приватних колекціях [4].

У Харківському історичному музеї представлена цікава колекція срібних ювелірних виробів Київської Русі X-XIII ст. Доля цих прикрас драматична й понині окремі з них потребують наукового вивчення й атрибуції. Подібні заходи важливі не лише

для науки, бо сприяють введенню до наукового обігу цінних джерел середньовічної культури, а й музейництва – сприяють побудові якісних, більш інформативних, науково обґрунтованих музейних виставок і експозицій.

Історія дослідження культури, в тому числі й прикладного мистецтва Київської Русі, бере початок наприкінці XIX ст. Протягом XX ст. цій проблематиці було приділено багато уваги. У монографії відомої дослідниці Г.Ф. Корзухіної «Русские клады» докладно розглянуто склад скарбів, розподіл за хронологічними групами. Після цієї роботи скарби Київської Русі одержали статус повноцінного історичного джерела [4].

Вивчення технології виготовлення прикрас розпочалося ще у XIX ст. Слідом за працями Б.О. Рибакіна, Н.В. Риндіної, Г.Ф. Корзухіної, А.А. Коновалова, Т.А. Пушкіної, Р. С. Орлова з'явилось багато робіт цього спрямування. Огляд публікацій останніх десятиріч за напрямками (методи досліджень, письмові джерела, сировинна база, інструментарій, технологія виробництва, організаційно-соціологічний аспект вивчення ювелірної справи) зробили Н.В. Єнісова й Т.Г. Сарачева [1]. Проблеми вивчення техніко-стилістичних особливостей, технології виробництва прикрас, а також методів реставрації викладені у монографії О.І. Мінжуліна [6]. У статті останнього розглянуто й важливий аспект наукової ідентифікації музейних предметів [5]. Автор докладно та аргументовано виклав свої дослідження з приводу атрибуції срібних прикрас з колекції Харківського історичного музею.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблематики і полягає у висвітленні окремих аспектів розвитку ювелірної справи Київської Русі, розкритті історії збереження окремих скарбів, срібні прикраси яких зберігаються в колекції Харківського історичного музею.

У X ст. з прийняттям християнства першу східнослов'янську державу – Київську Русь – було залучено до могутнього життєвого потоку західноєвропейського та візантійського світу, в сферу християнської культури. В процесі її засвоєння та багатовікового творчого переосмислення виникло оригінальне й самобутнє давньоруське мистецтво.

Київські майстри X-XII ст. досягли високої майстерності в обробці металів і могли змагатися з візантійськими. У домонгольський період Київ був одним з провідних центрів виробництва ювелірних виробів. У князівських майстернях створювалися браслети, колти, персні, барми, зброя і посуд, оздоблені гравіруванням, чорнінням, зерню, емаллями, перлами [6].

До середини XIII ст. ювелірна справа досягла найвищого розквіту. Вироби майстрів-ювелірів Києва, який був на той час центром ювелірного виробництва

в державі, користувалися значною популярністю не лише в Київській Русі, але й за її межами.

Великої досконалості досягло в Київській Русі мистецтво художнього литва. Давньоруським майстрам була добре відома техніка литва у кам'яних формах та по восковій моделі. Окрім лиття ювеліри використовували такі технологічні прийоми, як карбування, чернь, емалі, скань, зернь, волочіння та інші.

Необхідно зазначити, що розвиток багатьох видів ужиткового мистецтва, в тому числі й ювелірної справи, був неможливий без імпорту сировини: міді, олова, свинцю. Масове виробництво срібних прикрас було можливе за рахунок потрапляння в Дніпровський регіон монетного срібла.

Якість тогочасної продукції була досить високою і за складністю технології, передачі традицій вона не поступалася виробництву Візантії, країн Сходу і Заходу [3, 923].

Давньоруські жителі вірили в закливальну силу амулетів, орнаменту, в магічні зображення на речах, прикрасах, предметах побуту. Найбільш незахищеними від пристриту, замовляння і нечистої сили вважалися відкриті частини тіла. Тому шию і груди вкривали незліченними наборами амулетів у вигляді підвісок, намиста, ланцюжків, обручів. Ймовірно, «обруч» спочатку відносився до захисного обладунку воїна, а «гривна» – до нагрудної оздоби. Згодом обладунки називали наручником, браслети – обручами, а шийні прикраси – гривною, коралями, бармами тощо [6, 166].

Популярними жіночими прикрасами, що зустрічаються по всій території розселення східних слов'ян, були скроневі кільця. Найпоширенішим у XI-XIII ст. типом скроневих кілець, прикрашених зерню, були тринамистинні. Найчастіше намистинні скроневих кілець-підвісок – це порожнисті сфери діаметром 10-15 мм, іноді суцільні, іноді з прорізами або ажурні. На поверхні суцільних бусин зі скані й зерні викладалися різні композиції. Подібні прикраси носили прикріпленими до ремінця або смужки тканини біля кожної скроні по декілька штук [6, 162].

Подібними до скроневих кілець, але в той же час і відмінними від них, були незвичайні й цікаві прикраси – аграфи. Вони складаються з прямих стрижнів або дужок з нанизаними на них трьома бусинами і нагадують розпрямлені тринамистинні кільця. Вперше назва «аграфи» була вжита М.П. Кондаковим [6, 163]. Вивчаючи ці прикраси, дослідники висували різні теорії щодо призначення аграфів. Припускали, що вони могли використовуватися як застібки для одягу або як рясна для підвішування колтів. Але насправді аграфи, зв'язані по кілька штук дротиком, найвірогідніше, слугували прикрасою очілля і кріпилися на головний убір. Остання теорія неодноразово була підтверджена

археологічними знахідками [6, 164].

Для прикрашання рук використовувалися персні, браслети й обручі. Зазвичай браслети виготовляли з двох і більше скручених між собою дротів, а обручі являли собою браслети з двох ступок, що кріпляться між собою за допомогою штирів, вставлених у спеціальні шарніри. Конструкція останніх була запозичена з візантійських зразків. Давньоруські браслети-обручі часто мали декор у вигляді зображення людей і фантастичних істот, птахів і звірів у поєднанні з орнаментом, також досить часто використовувався й рослинно-геометричний орнамент [6, 190].

У другій половині XIII ст. розвиток східнослов'янської культури, в тому числі й прикладного мистецтва, на декілька століть було перервано вторгненням монголо-татар. Доля скарбів Київської Русі після їх виявлення особлива, часто сповнена надзвичайних, іноді трагічних випадковостей. Лише окремі з них потрапляли до сховищ, але збереження їх там не завжди було гарантованим. Деякі скарби пройшли через багатьох власників і лише після цього потрапили до музеїв.

Так, 13 квітня 1876 р. у Києві в садибі Юліана Чайковського на Рейтарській вулиці (за іншими свідченнями, на вул. В. Житомирській) під час земляних робіт був знайдений скарб, що складався з 37 золотих і срібних предметів. Після знахідки скарб направили до Археологічної комісії, де з кожної речі зробили замальовки, а після цього повернули власнику. У 1883 р. частину скарбу (срібні предмети) купив відомий збирач давнини А.В. Звенигородський. До 1885 р. він продав ці речі музею Штигліця, звідки після революції вони потрапили до Ермітажу [4, 117].

Іншою, менш насиченою, була доля наступних двох скарбів. Перший скарб, що був знайдений у глиняному горщику 1879 р. біля міста Львова Чернігівської губернії, складався з пари срібних колтів, десяти невеличких аграф та декількох десятків срібних колодочок [4, 138]. Другий скарб також знайдений у глиняному горщику під час орання поля, на відстані «120 саж.» від села, на вершині гори, селянином Акимом Миргородським, майже через три десятки років після першого у 1908р. біля с. Стара Буда Звенигородсько повіту Київської губернії. До скарбу входили золоті та срібні прикраси та зливки (більше десяти найменувань) [4, 126]. Обидва скарби потрапили до Археологічної комісії, де також були замальовані й передані до Ермітажу.

У січні 1932 р., за рішенням Паритетної комісії з обміну культурними цінностями, скарби, за виключенням декількох предметів, були передані до Історичного музею ім. Г.С. Сковороди, що знаходився в тодішній столиці УСРР місті Харкові [4, 117].

Історія Харківського історичного музею бере по-

чаток у січні 1920 р. Тоді, у результаті реорганізації музеїв Харкова, був створений Музей Слобідської України ім. Г.С.Сковороди, який у 1934 р. був перейменований на Історичний музей.

Незворотні втрати музейної колекції спричинила Велика Вітчизняна війна. У жовтні 1941 р. для евакуації колекцій семи музеїв Харкова було виділено два залізничних вагони. Підготуванням до евакуації займалися директор Музею революції УРСР С.П. Компанієць, директор Історичного музею І.М. Яблочкін та інші. Було зібрано твори з коштовних металів, знамена, медалі, монети, археологічні й етнографічні колекції. Вже другого жовтня 1941 р. ешелон, в якому разом з евакуйованими музейними колекціями їхали й співробітники музеїв зі своїми сім'ями, вийшов з міста. 10 жовтня о 10 год. ранку на станції Алексеевка Білгородської області потяг потрапив під бомбардування. Вагон, де знаходилися експонати з дорогоцінних металів, було зруйновано вщент. Загинули І. М. Яблочкін з сім'єю та С.П. Компанієць, багато співробітників отримали контузію або були поранені [5, 254].

За розпорядженням військового коменданта станції Алексеевка, вцілілі предмети були зібрані і в іншому вагоні відправлені до Уфи, де вони зберігалися до 1944 р. Загалом, окрім втрати значної частини музейного фонду, була повністю утрачена майже вся облікова документація. Більшість музейних предметів з довоєнної колекції залишилася без паспортів, втративши значну частину наукового потенціалу як інформативного історичного джерела. 5 листопада 1944 р. музейні експонати повернулися до Харкова і були передані Історичному музею, який об'єднав всі вцілілі колекції.

Нині колекція ХІМ налічує понад 250 тисяч музейних предметів, серед яких цінні археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції, зібрання вітчизняної, іноземної зброї та військового спорядження, прапорів, історичних документів, фотоматеріалів, меморіальних речей, творів живопису та інших пам'яток матеріальної і духовної культури. Серед них – срібні прикраси Київської Русі X-XIII ст. Прекрасні вироби виготовлені у найскладнішій техніці художньої обробки благородних металів, декоровані сканню, гравірованим і карбованим орнаментами, черню, усього близько 40 одиниць.

В післявоєнний період музейними співробітниками й іншими дослідниками проводилася невпинна робота по атрибуції довоєнного фонду. В результаті цієї роботи значна кількість експонатів була ідентифікована, але окремі речі так і залишилися невизначеними.

У травні 1989 р. при обстеженні фондів Харківського історичного музею керівником навчально-творчої майстерні реставрації скульптури і творів декоративно-ужиткового мистецтва Української академії образотворчого

мистецтва і архітектури О.І. Мінжуліним були знайдені дві стулки давньоруського двостулкового пластинчастого браслета-обруча та чотири половинки колтів. На той час, згідно книг обліку, браслет значився як «запьястье» (інв. 5517 ЛБС – 135), а колти – як «колты скифские» (інв. 5569-5572 ЛБС – 202-205), місце виявлення – невідоме. В результаті проведених досліджень і реставрації цих предметів вченим була зроблена атрибуція [5, 252]. О.І. Мінжулін з упевненістю засвідчив, що зазначені браслет і колти є складовою давньоруського скарбу, знайденого у 1908 р. у с. Стара Буда.

На даний час мають атрибуцію предмети трьох скарбів з колекції, історію знаходження яких було викладено вище. Це складає менше половини експонатів з наявних 40 у колекції. Так, з київського скарбу 1876 р. Юліана Чайковського вціліли два срібних витих браслети (інв. 5708 ЛБС – 101 та інв. 5715 ЛБС – 152) і тринамистинна сережка київського типу (інв. 5697 ЛБС - 91); зі скарбу міста Львова Чернігівської губернії збереглися шість аграф (інв. 5648 ЛБС – 96, інв. 5688-5692 ЛБС – 502-506) та срібний колт з каймою (інв. 5654 ЛБС - 18); а скарб с. Велика Буда представлений тринамистинними сережками київського типу (інв. № 5519-5520 ЛБС – 296-297), крученим браслетом зі срібного дроту (інв. 5658 ЛБС - 301), двома персями (інв. 5574 ЛБС – 62 та інв. 5655 ЛБС – 300) й медальйонами (інв. 5423 ЛБС – 68/2, ЛБС – 68/3 й інв. 5652 ЛБС - 303).

Після проголошення незалежності України співробітниками ХІМ наукове вивчення зібрань музею продовжується. Так, згідно дослідження автора статті, у 1932 р. до Харкова з Ермітажу були передані предмети семи скарбів Київської Русі [4, 109, 115, 116, 117, 118, 126, 138]. Можливо, більш ретельне вивчення колекції срібних прикрас ХІМ дозволить повернути до наукового обігу предмети одного або більше скарбів, які вважалися втраченими. Але слід бути дуже обережними і пам'ятати, що справа з атрибуції напрочуд копійка, делікатна, не терпить поспіху та вимагає від дослідника неабиякої наукової ерудиції та інтуїції [2, 200]. Будь-які поспішні висновки завдадуть шкоди не тільки іміджу музею, а й науковому та культурному середовищу країни.

Прекрасні ювелірні вироби епохи середньовіччя зі скарбниці Харківського історичного музею, що збереглися до наших днів, викликають значний науковий інтерес. Ця унікальна колекція відзначається великою художньо-історичною і документальною цінністю. Предмети зі збірки музею містять важливі відомості не лише про історію розвитку художнього ремесла, але й про культурні зв'язки і впливи, світовідчуття, традиції і смаки. Певною мірою вони також є відображенням матеріальної і духовної культури народів, які

жили у той бурхливий, насичений історичними подіями період. На жаль, бувають випадки, коли самі скарби з музейних колекцій потребують ідентифікації. Прикладом подібної ситуації є доля скарбів Київської Русі з колекції ХІМ. Окремі срібні прикраси з цієї колекції потребують детальнішого наукового доопрацювання й атрибуції. В подальших дослідженнях розв'язанню саме цих питань необхідно приділити особливу увагу.

Посилання

1. Ениосова Н.В., Сарачева Т.Г. Средневековое ювелирное ремесло Европы: основные аспекты в истории изучения / Н.В. Ениосова, Т.Г. Сарачева // Древности Евразии. – М., 1997. – С. 286-315.
2. Задніков С.А. Деякі дискусійні питання щодо атрибуції предметів з колекції Харківського історичного музею / С.А. Задніков, В.В. Скирда, М.В. Хоружа // Вісімнадцяті сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему: «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. / Харківський історичний музей. – Х.: Майдан, 2012. – С. 200-206.
3. Історія Української культури: у 5 томах: Історія культури давнього населення України / Гол. редактор Толочко П.П. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – 1136 с.
4. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. – М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 157 с.
5. Минжулин А.И. Браслет-наруч и колты из клада 1908 г. у с. Старая Буда / А.И. Минжулин // Советская археология. – 1991. – № 2. – С. 252-256.
6. Мінжулін О.І. Реставрація творів з металу: Підруч. для студентів вищ. худож. навч. закл. / О.І. Мінжулін. – К.: Спалах, 1998. – 232 с.

Конищенко Ю.А. Серебряные женские украшения периода Киевской Руси в коллекции Харьковского исторического музея

В статье рассматриваются отдельные аспекты развития ювелирного искусства Киевской Руси, раскрывается история древнерусских кладов XI-XII вв., серебряные украшения которых находятся в коллекции Харьковского исторического музея.

Ключевые слова: Киевская Русь, ювелирное искусство, серебряные женские украшения, клады, музейные коллекции.

Koniushenko Yu.A. Silver women's jewelry of Kievan Rus period in the collection of the Kharkiv Historical Museum

The article deals with some aspects of development of jeweler art of Kievan Rus, reveals the history of ancient Rus treasures of XI – XII centuries. Silver jewelry of these treasures are in the collection of the Kharkiv Historical Museum.

Key words: Kievan Rus, jeweler art, silver women's jewelry, treasures, museum collections.

13.03.2013 р.